

UDC 264-13:246.5:7.04

WHAT INSTRUMENT DID KING DAVID PLAY? (TO THE INTERPRETATION OF THE IMAGE IN MEDIEVAL ART)

O. Diadechko

Post-Graduate Student

T. G. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”

53, Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine

o.diadechko@gmail.com

The article analyzes the monuments of iconography, sculpture, decorative and applied arts depicting King David in the image of a musician. In the texts of the Old Testament, descriptions of the musical instruments which King David played from a young age were partially preserved. In Hebrew they are called Kinnor and Nevel (Asor). With the advent of translations of Hebrew Bible texts into Greek and Latin (Septuagint and Vulgate), there is a significant replacement of these concepts with a new Greek name “psalter” (“psalterium”), which is often used as a generic name for neckless stringed plucked instruments (lyre-like and harp-like). In Byzantine art, King David was often depicted as a musician in miniatures of illuminated manuscripts (Chludov Psalter (Greek 129d), Paris Psalter (gr. 139), etc.). With the spread of Christianity, such images are gaining popularity in the East Slavic lands. Among the Eastern Slavs, the psalteries are identified with the gusli-psaltery, which were in use in the Middle Ages. In the hands of the biblical character King David, these musical instruments are presented on miniatures of illustrated Hymnals (Kiev Psalter, Chludov (Simonovsky) Psalter No. 3), white-stone decor of temples (Church of the Intercession on the Nerl, Dmitrievsky Cathedral in Vladimir), and in the works of decorative and applied arts (an ear pick from Old Rus’ Novogrudok, a silver bowl from a treasure found in

© 2020 O. Diadechko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Chernihiv). These images illustrate a certain tradition developed in the Middle Ages of copying and making musical instruments using earlier samples and prototypes. Typical features of such images are schematicity and remoteness from real instruments that existed in medieval European musical culture.

Keywords: King David, musical instruments, psalter, psalterium, musical culture of the Middle Ages

О. О. Дядечко

НА ЧОМУ ГРАВ ЦАР ДАВИД? (ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МИСТЕЦТВІ)

Постать царя Давида-псалмоспівця в середньовічному мистецтві неодноразово привертала увагу дослідників. Багато авторів торкалися цієї теми в мистецтвознавчих та джерелознавчих дослідженнях (О. Фамінцин, Ф. Гуревич, В. Даркевич, В. Лихачова, Н. Розов, О. Коляда, І. Зінків, М. Гладка, В. Петров, Л. Ліфшиц, О. Преображенський та ін.). Утім який саме музичний інструмент зображували в руках царя Давида, наскільки достовірними були такі зображення, яким чином вони відображали поширення різних типів музичних інструментів у середньовічному світі – це питання, що досі залишаються нез'ясованими. Варіативність зображень інструментів дає змогу розглянути їх з погляду інструментознавства. Подібний спеціальний аналіз здійснюється вперше та уможливує на підставі розгляду особливостей відтворення конструкції музичного інструмента на різних зображеннях, простежити генезу відповідної зображальної традиції протягом Середньовіччя. Це дасть змогу також оцінити можливість використання подібних зображень як джерел для вивчення середньовічної музичної культури. З огляду на це предметом аналізу було обрано ті зображення Давида-псалмоспівця, які найчастіше використовуються для подібних досліджень (О. Фамінцин, В. Даркевич, Н. Розов, О. Коляда, І. Зінків, В. Петров та ін.).

Популярність образу Давида-музиканта в середньовічному мистецтві пов'язана з його вшануванням як творця численних псалмів, псалмоспівця. Як ідеться у Книзі Царств, у юному віці Давид захопився грою на музичних інструментах. Випасаючи батькову худобу, майбутній цар практикував гру та співи під інструмент. Саме це стало приводом для того, що його покликали

до палацу царя Саула в Хіврон. Ось як поданий цей сюжет в українському перекладі Біблії: «І сказав Саул до рабів своїх: “Нагляньте мені кого, хто добре грає, і приведіть до мене” <...> І відповів один із слуг, і сказав: “Ось бачив я сина віфлеємлянина Єссея, що вміє грати, – лицар та вояка, і розуміється на речах, і чоловік хорошої постави. І Господь із ним» (1 Цар 16. 17, 18)... “І прийшов Давид до Саула та й став перед ним. І той сильно полюбив його, і він став йому зброєношею <...>. І бувало, коли злий дух від Бога нападав на Саула, то Давид брав гусла та й грав своєю рукою. І легшало Саулові, і ставало йому добре, і відступав від нього той злий дух” (1 Цар 16. 21, 23) [Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту 1988, 364]. У цьому перекладі назву інструмента Давида передано як “гусла”. Утім наскільки відповідним є це визначення?

Відомо, що в Середньовіччі у східних слов'ян назву “гусла” мали струнні інструменти, у яких резонаторний корпус займав весь простір уявної рами (тобто зовнішнього контуру) і в такий спосіб струни розташовувались паралельно резонансній поверхні. Форма гусел та кількість струн, що вони мали, були дуже варіативними; зустрічалися і гусла-ліри (ліроподібні), і гусла-арфи (гусла-псалтир) [Петров 2010, 595]. Ліроподібні гусла були інструментом вертикального тримання та мали округлий отвір у верхній частині, під кілками; у нижній частині була прикріплена перекладаина для фіксації струн [Зінків 2006, 291]. Гусла-псалтир були інструментом горизонтального тримання, трикутної (з прямими або злегка ввігнутими боковими частинами) або трапецієподібної форми (із заокругленими назовні боковими частинами); струни розташовувались паралельно резонаторному корпусу [Фаминцын 1890, 92–93].

В оригіналі тексту Старого Завіту, як відзначає О. Коляда, у сюжеті про покликання Давида до Саула згадувався кіннор (κίβνός). У давньоєврейській традиції цей термін міг застосовуватися і як загальна назва струнних інструментів, і як назва давньоєврейського струнно-щипкового інструмента, подібного до ліри [Коляда 2003, 60]. О. Коляда спробувала узагальнити всі згадки музичних інструментів у текстах Старого Завіту і сформулювала гіпотетичний опис подібного до ліри кіннора. Згідно з її висновками, він мав півкруглий, трапецієподібний або прямокутний в абрисі асиметричний корпус розміром 50–60 см; струни кріпилися

над корпусом і сходилися над нижньою частиною рами в одній точці, створюючи віялоподібний малюнок, або натягувалися паралельно одна одній під кутом 90° щодо дна корпусу. Кількість струн у кіннора могла бути різною і коливатися від 3 до 8. Під час гри інструмент тримали під нахилом або горизонтально, звуковидобування відбувалося за допомогою плектра (медіатора у вигляді кістяної або залізної пластинки) [Коляда 2003, 60]. Отже, давньоєврейський кіннор відрізнявся від гусел конструктивно, за способом звуковидобування та, судячи з усього, за звучанням. Тобто використання вживання “гусла” для того інструмента, який міг використовувати цар Давид, є анахронізмом.

Функціонально подібним до кіннора, але більшим за розміром був інший згаданий у Старому Завіті давньоєврейський струнно-щипковий інструмент типу кутової арфи – невел (*nebel*). Як можна зрозуміти, він, як і кіннор, використовувався для супроводу сольного або хорового співу, а також входив до складу храмових та придворних оркестрів. Окрім цього, у давньоєврейських текстах Біблії згадується назва ще одного струнного інструмента – асора (*nebel asôr*). Причому в одному випадку цей термін вживається як прикметник до невели, а в другому асор – це окремо взятий інструмент. Асор являв собою струнно-щипковий інструмент типу десятиструнної цитри та, як припускає О. Коляда, мав фінікійське або асирійське походження. Цей інструмент мав вигляд рами з десятьма поперечно натягнутими струнами. Достовірно невідомо, чи була його рама пласкою, чи об’ємною. Грали на асорі пальцями, тримаючи перед собою [Коляда 2003, 42]. Утім текст Старого Завіту не містить інформації стосовно вміння царя Давида грати на невели (асорі) [Коляда 2003, 90].

Дефініції давньоєврейських кіннора та невели були змінені ще в Септуагінті та Вульгаті. В. Петров акцентує на тому, що переклад єврейської Біблії грецькою мовою був безсистемним, що призвело до численних анахронізмів [Петров 2010, 592]. Серед іншого, християнські автори називали невел “псалтирем” або “псалтерієм” (лат. *psalterium*; з дав.-гр. ψάλλον – ‘щипати’) [Петров 2010, 646].

В. Петров проаналізував історію розвитку середньовічного псалтерія та тих інструментів, які з ним ототожнювали. Дослідник припустив, що спочатку псалтерієм називали арфи з верхнім резонатором, які з’явилися у Вавилоні і поширились у Малій Азії

та на Близькому Сході. Ці інструменти потрапили до Єгипту і значно пізніше – до Греції. У добу Середньовіччя (починаючи з XI ст.) псалтерієм почали називати цитроподібний інструмент зі струнами, натягнутими вздовж пласкої резонаторної коробки [Петров 2010, 706–708]. Отже, та сама назва “псалтир” могла надаватися досить різним за конструкцією та способом звуковидобування струнним інструментам. Вона була узагальнювальною. Судячи з усього, за доби Середньовіччя так називали будь-який безгрифовий струнно-щипковий музичний інструмент у вигляді рамки, на яку паралельно одна одній були натягнуті струни. Як засвідчують зображення у творах середньовічного мистецтва, найбільш уживаними були інструменти трикутної та квадратної (прямокутної) форми, рідше – трапецієподібні. Звуковидобування відбувалося шляхом защипування струн пальцями або плектром. При цьому одночасно існували псалтерії як вертикального, так і горизонтального тримання.

Найдавніші відомі зображення царя Давида-псалмоспівця відтворюють його з інструментом вертикального способу тримання, з пласким корпусом; кількість струн могла бути різною. Зокрема, на одному з перших відомих зображень царя Давида в образі музиканта-псалмотворця (псалмоспівця) в Кодексі Раббулі (586 р.) [Bernabò 2014, 343, fig. 8] він тримає праву руку в положенні благословення, а в лівій руці, вертикально, – десятиструнний ліроподібний музичний інструмент.

На мініатюрах Хлудівського Псалтиря (греч. 129-д), що датується серединою IX ст.¹, на звороті першого аркуша вміщено постать царя Давида, що тримає в руках струнний інструмент (мал. 1). Деталі конструкції інструмента визначити неможливо через погану збереженість зображення. Можна лише зазначити, що той має велику кількість струн (близько 10?) і зовні є подібним до арфоподібного псалтерія вертикального тримання (або ж давньоєврейського асора).

¹ Хлудівський Псалтир вважається однією з перших пам’яток епохи постіконоборства. Нині він зберігається в Російському державному музеї. Відомо, що цей рукопис у 1847 р. було вивезено В. Григоровичем з Афону. Пізніше він надійшов до зібрання О. Хлудова, з чим пов’язана назва пам’ятки. У 1917 р. Хлудівський Псалтир було передано до музею [Лихачева 1977, 11].

Мал. 1. Зображення царя Давида на мініатюрі Хлудівського Псалтиря (греч. 129-д) (за: [Лихачева 1977, 26])

У Паризькому Псалтирі (гг. 139)², що датується різними авторами в діапазоні від середини IX ст. [Лазарев 1986, 69] до першої половини X ст. [Даркевич 1975, 132], на одній з мініатюр зображено царя Давида, що грає на струнному інструменті (**мал. 2**). Поруч із ним розташувалися невелика отара овець та собака. За його спиною сидить жінка, поруч із якою написано “МЕЛОДІА”. Однозначно класифікувати інструмент у руках царя Давида неможливо. В. Петров називає його десятиструнною лірою, що являє собою прямокутну раму зі струнами. Також дослідник відзначає, що сама ліра має коробку-резонатор, щодо якої вона розміщена неначе кришка рояля. Між лірою та коробкою наявна підпірка, яку Давид тримає лівою рукою [Петров 2010, 700]. Однак однозначно погодитися з цими висновками В. Петрова не можна. На зображенні

² Паризький Псалтир містить розміщені у рамках мініатюри, що, як доводить В. Лазарев, є вільними (схематичними) копіями александрійського зразка [Лазарев 1986, 69]. Ілюстрації, частина з яких втрачена, спочатку не входили до складу рукопису та були штучно до нього приєднані. Таким чином була створена нова, так звана “аристократична” редакція Псалтиря, де на відміну від звичних Псалтирів із зображеннями на полях, поруч із псалмами, кожна мініатюра виконана по принципу самостійної композиції [Лазарев 1986, 69]. У сучасному вигляді Паризький Псалтир складається з 449 сторінок, включаючи 14 ілюстрацій.

інструмент чітко видно тільки з двох боків, яку саме форму має його нижня частина – незрозуміло. Не виключено, що вона виконує тільки декоративну функцію, а не резонансну. Отже, визначити конструктивні особливості зображеного інструмента та віднести його до певного типу неможливо. Загалом через схематичність та незрозумілість конструктивних деталей створюється враження, що зображення в Паризькому та Хлудівському Псалтирях є не відтворенням відомих авторам музичних інструментів, а копією інших зображень. У цьому зв'язку слід згадати, що в літературі неодноразово висловлювалося припущення щодо зв'язку іконографії образу царя Давида в середньовічному мистецтві та образу Орфея в мистецтві античності [Петров 2010, 621–623; Маршак 2017, 222]. З огляду на це не можна виключити, що автори мініатюр середньовічних Псалтирів намагалися копіювати музичні інструменти не зовсім зрозумілої їм конструкції з більш ранніх зображень Орфея. Тобто відтворювалися зображення інструментів, поширених у греко-римському музичному мистецтві. До відтворення реальних інструментів як часу Середньовіччя, так і давньоєврейського часу вони мали досить віддалений стосунок.

У Східній Європі зображення царя Давида зустрічаються в білокам'яному різьбленому декорі церков та храмових розписах, у мініатюрах ілюмінованих рукописних книг, у творах декоративно-ужиткового мистецтва. Напевно, у середньовічному східнослов'янському мистецтві найвідомішими є зображення царя Давида-псалмоспівця в кам'яному декорі храмів XII ст. – Покрова на Нерлі³ та Дмитріївського собору у Володимирі⁴.

³ Церква Покрова на Нерлі розташована за 1 км від Боголюбова. Точна дата її будівництва невідома. На думку дослідників, підставою для датування храму є текст Життя князя Андрія Боголюбського, який побудував церкву в пам'ять про сина Ізяслава, померлого у 1165 р. Отже, будівництво церкви можна віднести до 1166 р. [Раппопорт 1982, 58].

⁴ Дата зведення Дмитріївського собору у Володимирі невідома, однак більшість дослідників вважають, що він був побудований між 1193 та 1197 рр. [Раппопорт 1982, 53]. Як зазначає Л. Ліфшиц, в архітектурному вигляді і в багатьох декоративних елементах творці Дмитріївського собору повторили церкву Покрова на Нерлі [Лифшиц 2015, 397]. Тому закономірно, що, як і на рельєфі церкви Покрова на Нерлі, на центральній закомарі північного фасаду церкви зображено юнака, що тримає в руках музичний інструмент – псалтерій.

Мал. 2. Зображення царя Давида на мініятурі Паризького Псалтиря (gr. 139) (за: <https://bit.ly/3irR5DS>)

У центральних закомарах північного, південного та західного фасадів церкви Покрова на Нерлі розташовано три однакові композиції з різного каменю – це зображення царя Давида на троні в оточенні парних скульптур левів та голубів. Зверху над кожним з рельєфів міститься напис “СТЪ Д [А] В [И] ДЪ”, що означає “Святий Давид”. Цар постає в образі юнака, який урочисто сидить на престолі (мал. 3). Правою рукою він благословляє, а лівою притискає до тулуба прямокутний п’ятиструнний музичний інструмент, подібний до давньогрецького псалтерія вертикального тримання.

Мал. 3. Зображення царя Давида на рельєфі церкви Покрова на Нерлі (за: <https://bit.ly/2Ss1rsN>)

У трьох центральних тимпанах фасадів – західного, східного та південного – Дмитріївського собору у Володимирі також вміщена персоніфікована фігура молодого царя-пророка на троні (мал. 4). Юнака оточують птахи, леви та грифони, що тримають ланей у лапах. У 1998–1999 рр. під час реставрації рельєфного зображення на південному фасаді храму було виявлено напис “АГ ДДД”, що засвідчило: особа на рельєфах – справді саме цар Давид [Новаковская-Бухман 2002, 174].

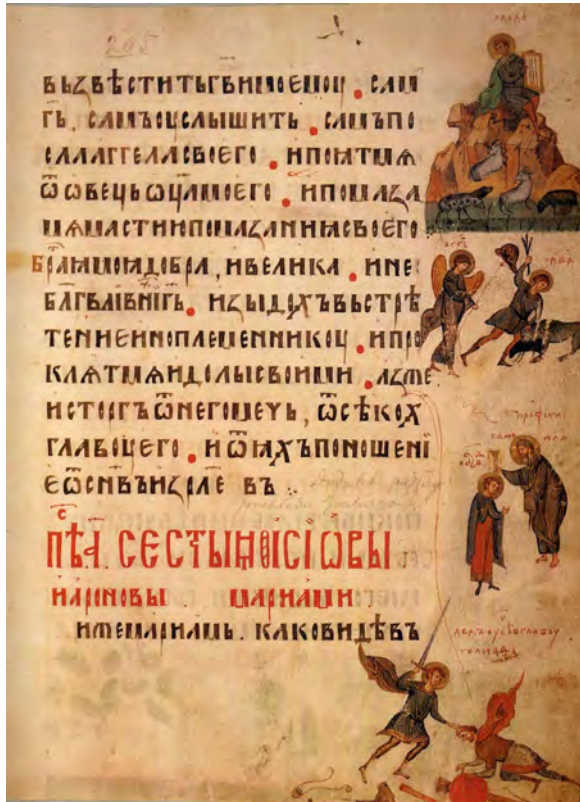

Мал. 4. Зображення царя Давида на рельєфі Дмитріївського собору у Володимирі (фото О. Іоанісяна)

В. Даркевич зазначає, що, на відміну від статичного положення фігури царя на рельєфах церкви Покрова на Нерлі, Давид на троні на північному фасаді Дмитріївського собору неначе в русі. Псалтерій він тримає вертикально та, як під час гри, спирає його на коліна [Даркевич 1964, 49]. Також дослідник акцентує увагу на тому, що на верхній деці інструмента у проміжках між струнами круглими заглибленнями позначено голосники (резонансні отвори). Такий образ Давида-псалмоспівця в домонгольському мистецтві не має паралелей [Даркевич 1964, 49].

М. Гладка стверджує, що зовнішній вигляд музичного інструмента в руках юного царя Давида є збірним образом музичного інструмента та псалтиря-кодексу (рукопису). Характеризуючи його нетипові риси, до безпрецедентно великої кількості однакових

отворів (голосників) на поверхні інструмента дослідниця додає також особливу твердість цього предмета, спосіб тримання однією рукою та його незначну товщину [Гладкая 2006, 22]. Особливості архітектури та мистецького оздоблення храму Покрова на Нерлі та Дмитріївського собору дають змогу дійти висновку про участь у їхньому створенні західноєвропейських зодчих [Лифшиц 2015]. З огляду на це можна було б припустити західноєвропейський прототип інструмента, зображеного в руках Давида. Утім, такий прототип досі не вдалось відшукати. Отже, можна погодитися з М. Гладкою, яка доводить, що це збірний образ символічного змісту, який у жодному разі не слід сприймати буквально.

Мал. 5. Зображення царя Давида на мініатюрі Київського Псалтиря (ОЛДП F.6) (за: [Киевская Псалтирь... 1978, 410])

До пізнішого часу належить зображення Давида-псалмотворця на одній з мініатюр Київського Псалтиря⁵ (ОЛДП F.6). На обороті 205 аркуша, поряд із псалмом СЛІ, 1–2, на бічному полі зверху, зображено Давида, який сидить на скелястому пагорбі та грає на псалтирі. Внизу пасуться вівці (мал. 5).

Як зазначає Г. Вздорнов, поєднувальна червона лінія тут відсутня, однак зображення, безумовно, стосується початкових рядків СЛІ псалма, що записаний на зворотному боці 204 аркуша: “Маль бехъ въ бртѣ моеи и оунеиши в домоу о(т)ца моего; пасохъ овца о(т)ца моего. Роуце мои створисте органъ и персти мои сставиша пс(а)лт(ы)рь” [Вздорнов 1978, 142]. Зверху зображення підписано “Д(а)в(и)дь”. Давид постає у простому одязі юнака-пастуха. Сидячи, злегка відхилившись назад та тримаючи на лівому зігнутому коліні золотий триструнний музичний інструмент, Давид грає на ньому двома пальцями правої руки. Біля підніжжя гори стоять та лежать тварини, що слухають його. Музичний інструмент у руках Давида має вигляд квадратної рами з трьома струнами. Тип музичного інструмента визначається за конструктивними особливостями досить легко. Найімовірніше, це арфоподібний псалтерій вертикального тримання.

В Углицькому Псалтирі 1485 р., що вважається своєрідним “нащадком” Київського Псалтиря, на подібній мініатюрі цар Давид тримає в руках смугасту дошку коричневого кольору, або ж книгу. Як зазначає М. Розов, імовірно художник-копіїст не зрозумів

⁵ Свою назву Київський Псалтир дістав відповідно до місця його створення, про що свідчить припис наприкінці рукопису. Незважаючи на це, питання щодо його походження досі залишається дискусійним, хоча більшість дослідників пов’язує цей твір з культурно-історичним життям Києва [Івакін 1996, 217]. Нині Київський Псалтир зберігається в Публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі в зібранні рукописів Товариства любителів давньої писемності та мистецтва. Псалтир являє собою пергаментний рукопис великого формату на 229 нумерованих аркушах. На 2–205 аркушах містяться псалми, а на 205–227 – десять хвалебних пісень та молитов, запозичених з інших книг Біблії [Вздорнов 1978, 9]. Рукопис прикрашено заставками, ініціалами та 303 мініатюрами на полях. Мініатюри не передають повний зміст псалмів; вони вільно розташовані на полях та з метою полегшення орієнтації читача поєднані тонкими червоними лініями з відповідними місцями в тексті.

мів, що саме було намальовано в оригіналі, і тому так невпевнено зобразив цей предмет у руках царя [Розов 1968, 87].

Хлудівський (Симоновський) псалтир (Хлуд. 3)⁶ є другою відомою пам'яткою із зібрання О. Хлудова, де на одному із зображень представлено образ Давида-музиканта. Зображення вміщене на звороті першого аркуша. Цар Давид постає в оточенні чотирьох груп музикантів та царя Соломона, що також грає на музичному інструменті (мал. 6). У лівій руці Давид тримає струнний інструмент, що істотно відрізняється від згаданих вище щипкових безгрифових інструментів, – цей триструнний інструмент подібний за формою до скрипки, але має ширший та довший гриф. Щодо того, що саме тримає на цій мініатюрі цар Давид у правій руці, думки дослідників розбіжні. Зокрема, перший дослідник Хлудівського Псалтиря архімандрит (єпископ углицький) Амфілохій стверджував, що це смичок [Амфилохий 1873, 107]. Цієї є ж думки дотримувався й М. Розов [Розов 1977, 94]. Водночас, О. Фамінцин вважав, що права рука Давида тримає інструмент за руків'я. Отже, на його думку, на зображенні представлено не смичковий, а щипковий інструмент, що є, найімовірніше, лірою [Фаминцын 1890, 34].

Слід зазначити, що, за припущенням О. Фамінцина, яке ґрунтується на спостереженнях архімандрита Амфілохія, зразок для мініатюри був грецьким, однак її автором не був грек [Фаминцын 1890, 34]. З огляду на це і враховуючи досить деталізоване зображення, можна дійти висновку, що інструмент, уміщений на мініатюрі Хлудівського Псалтиря, міг бути у вжитку в Східній Європі та добре знайомий автору мініатюри, на відміну від традиційних для цього сюжету псалтирів у більш ранніх творах мистецтва.

⁶ Датується XIV ст. [Преображенский 2017, 33]. Нині зберігається в Російському державному історичному музеї. Як зазначає О. Преображенський, Хлудівський Псалтир поєднує в собі ознаки двох типів – візантійських та слов'янських Псалтирів, які часто називають світськими (аристократичними) та монашими [Преображенский 2017, 35]. Ілюстрований цикл Хлудівського Псалтиря, за різними підрахунками, складається з 119 або 127 мініатюр. Більшість із них – ілюстрації, що розміщені на полях або поміж рядків. Водночас значну частину Псалтиря займають великі зображення, присвячені життю царя Давида та створенню ним псалмів [Преображенский 2017, 34].

Мал. 6. Зображення царя Давида на мініатюрі Хлудівського (Симоновського) Псалтиря (Хлуд. 3) (за: [Porova 1975, 55])

Найімовірніше, зображений на мініатюрі Хлудівського Псалтиря музичний інструмент є гудком – інструментом, що побутував у Середньовіччі у Східній Європі. Знахідки гудків та їхніх фрагментів різного ступеня збереженості, що зафіксовані в цьому регіоні, датуються XI – другою половиною XIV ст. [Колчин 1968, 67]. Назву “гудок” мав смичковий інструмент із корпусом овальної форми без бічних виїмок. На інструменті був відсутній спеціальний гриф. На верхній деці іноді зустрічалися резонансні отвори у вигляді напівкруглих дужок, однак у більшості випадків вони відсутні. Під час гри гудок тримали у вертикальному

положенні, спираючи його на коліно при грі сидячи, на корпус тіла – якщо стоячи. Для звуковидобування на гудку застосовували короткий лукоподібний смичок без колодки. Характер звучання інструмента гугнявий, скрипливий. Дві його струни були налаштовані в унісон, а третя – у квінту від двох перших. Мелодія видобувалася шляхом затискання пальцями лівої руки третьої струни, а пласка підставка давала можливість видобувати звук смичком одночасно на всіх струнах. Враховуючи такий спосіб звуковидобування, Н. Привалов припускав, що звуки, які видавав гудок, могли бути подібними до звуків ліри [Привалов 1904, 27]. Зважаючи на властивості інструмента, тривалість звучання мала відрізнятись від ліри, адже на гудку грали смичком і звуки не згасали, як на лірі, на якій грали шляхом захищування струн.

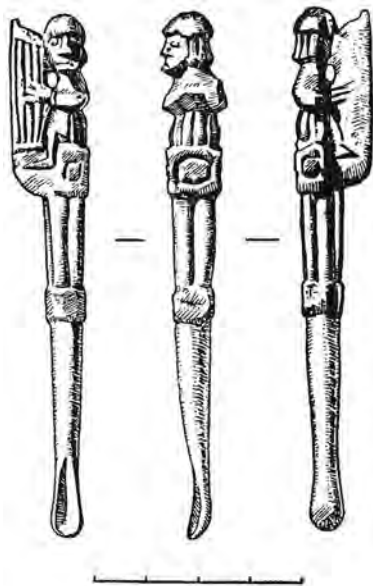
Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що лише з XIV ст. під час відтворення образу царя Давида-псалмоспівця у творах релігійного змісту митці починають зображати знайомі їм інструменти (ті, які вони особисто бачили і до яких звикли). Напевно, саме з цього часу припустиме використання подібних зображень для досліджень, присвячених регіональній музичній культурі та середньовічній музичній культурі загалом.

Окремо слід розглянути твори світського мистецтва – ті образи декоративно-ужиткового мистецтва, які атрибутовуються дослідниками як зображення Давида-псалмоспівця з музичним інструментом. Одна з причин такого спеціального розгляду – відсутність свідчень, які дають змогу однозначно атрибутувати подібні зображення та визначити їхнє походження.

До таких зображень належить, наприклад, датована XII ст. коповушка (предмет особистої гігієни, поширений у Середньовіччі), знайдена під час археологічних розкопок давньоруського Новогрудка⁷. Коповушка була вирізана з оленього рога (мал. 7). Верхня її частина виготовлена у вигляді людини, яка сидить на лаві кубічної форми та тримає в руках триструнний музичний трапецієподібний інструмент [Гуревич 1963, 53]. Авторка розко-

⁷ Коповушка завдовжки 11 см знайдена в 1961 р. під час археологічних розкопок Ф. Гуревич давньоруського Новогрудка в заповненні споруди XII ст. [Гуревич 1963, 53]. Нині зберігається в Національному історичному музеї Білорусі (м. Мінськ).

пок Ф. Гуревич вважала, що це зображення Давида-псалмоспівця, оскільки одяг музиканта подібний до візантійського. Безумовно, такий висновок не можна однозначно підтвердити або спростувати. Це стосується і висновку Ф. Гуревич щодо зв'язку цього виробу з місцевим виробництвом [Гуревич 1965, 277]. З огляду на це дослідниця вважала, що інструмент, зображений у руках музиканта на наверші коповушки, міг бути східнослов'янськими “гуслами вертикального тримання”, які вона ототожнювала з псалтирем [Гуревич 1965, 278]. Враховуючи те, що конструктивні особливості інструмента відтворені досить чітко, з останнім висновком дослідниці можна погодитися, додавши тільки уточнення, що це можуть бути як східноєвропейські гусла-псалтир, так і арфоподібний псалтерій вертикального тримання, який має аналоги серед інструментів Західної Європи.

Мал. 7. Коповушка з розкопок давньоруського Новогрудка
(за: [Гуревич 1963, 52])

Ще один відомий виріб декоративно-вжиткового мистецтва, у якому бачать зображення Давида-псалмоспівця, – срібна з позолотою чаша, знайдена під час земляних робіт у Чернігові в

1957 р.⁸ В. Даркевич відносив її до кола виробів візантійської традиції, ймовірно столичного походження [Даркевич 1975, 229–230]. На протигагу цьому, Б. Маршак вважає, що, відповідно до загальних принципів організації декору, “чернігівська” чаша є найбільш близькою до мусульманських пам’яток. Отже, на думку дослідника, місцем її виготовлення могли бути Північна Сирія або Кілікія [Маршак 2017, 207].

У медальйоні на дні чаші зображено молодого парубка, який грає на струнному музичному інструменті (мал. 8). Зліва від нього сидить дівчина, що піднесла вказівний палець до вуст. Поруч із ними зображені тварини та птахи, які зачаровано слухають музику.

Зображення на дні “чернігівської” чаші найчастіше пов’язують з відомим сюжетом “Давид та Мелодія”, популярним у мініатюрах візантійських псалтирів X–XI ст. Мініатюри такого типу належали до так званої “аристократичної групи”, де зміст був не символічного, а оповідального характеру [Даркевич 1975, 133]. Найдавніше таке зображення міститься на фронтиспісі Псалтиря із зібрання Паризької національної бібліотеки. Однак, на думку В. Даркевича, сюжетний зв’язок між мініатюрою з Псалтиря та зображенням на дні чаші є формальним: він виражається у схожості центральної частини зображення. Однаковим також є спосіб гри на інструменті, який музикант тримає прямо та торкається струн пальцями правої руки. До загальних ознак належить і присутність тварин на зображенні та дівчина як уособлення Мелодії [Даркевич 1975, 132].

⁸ Чаша знайдена влітку 1957 р. будівельниками під час земляних робіт у Чернігові на розі вулиць Щорса (нині Івана Мазепи) та Комсомольської (нині Ремісничя) в західній частині давнього міського “передгороддя”. Обставини знахідки точно не з’ясовані. Не виключено, що чаша входила до складу скарбу, оскільки водночас із нею були знайдені інші коштовні мистецькі вироби. Від будівельників ці вироби надійшли до Чернігівського історичного музею. Нині вони зберігаються в Музеї історичних коштовностей України, філіалі Національного музею історії України. Археологічні розкопки, здійснені на місці знахідки, дали змогу визначити, що чаша походила з території садиби, яка належала заможному містянину. Як припускає В. Даркевич, вона була закопана в землю під час монгольської навали на Чернігів у 1239 р. [Даркевич 1975, 41].

Мал. 8. Срібна чаша зі знахідок 1957 р. в Чернігові
(за: [Даркевич 1975, 18])

Проаналізувавши детально зовнішній вигляд персонажів на зображенні та загальну композицію, В. Даркевич висунув гіпотезу, що на чаші зображено не Давида та Мелодію, а інші відомі в середньовічному мистецтві постаті – Дигеніса та Євдокію [Даркевич 1975, 135]. Про це, на його думку, свідчить кардинальна зміна зовнішнього вигляду головних героїв – легке драпування змінено одягом середньовічного крою, античну ліру в руках витіснила середньовічна арфа, відсутні німби, а отара овець та кіз, що мирно випасається поруч, замінена левами, вовками та зайцями. Все це надає зображенню, на погляд дослідника, світський колорит, і в такий спосіб образ молодого біблійного пастуха, що “випасає овець батька свого”, перетворюється на епічного героя [Даркевич 1975, 133]. В. Даркевич порівнює зображення на чаші з поемою про Дигеніса Акрита, знаходить низку збігів і засвідчує його більшу схожість із постатями Дигеніса та Євдокії [Даркевич 1975, 135–139].

Б. Маршак, на противагу цьому, дотримується думки, що на чаші зображено сюжет “Давид та Мелодія”. Змінам у їхньому вигляді він дає аргументоване пояснення. По-перше, зазначає дослідник, на сьогодні не відомі зображення Дигеніса Акрита, де він має головний убір – царську корону. По-друге, саме царська корона дала змогу підвищити статус сцени, де цар Давид випасає худобу, з пасторальної в царствену. Б. Маршак пояснює й появу на зображенні хижаків (левів та вовків) поруч із музикантом. На його думку, це також має символічне значення: з могутнім та справедливим царем асоціювалось мирне співіснування сильних та слабких, що живуть у мирі та злагоді [Маршак 2017, 223].

У будь-якому разі слід зазначити, що зображення конструктивних елементів музичного інструмента на чернігівській чаші відрізняється від схематичних зображень середньовічних Псалтирів. Інструмент, зображений на чаші, є подібним до кутової арфи. Музикант тримає його у вертикальному положенні, пальцями правої руки торкається струн. Десять струн натягнуті між двома планками, розташованими під прямим кутом. На верхній з них розміщено п’ять кілків. Планки прикрашено орнаментом у вигляді хвилястих стебел рослин. Можна припустити, що це зображення інструмента, добре знайомого майстру, що виготовив чашу.

Отже, у середньовічному християнському мистецтві при зображенні постаті царя Давида чітко простежується схематичність у відтворенні зовнішнього вигляду музичних інструментів. Вона може бути обумовлена традицією копіювання таких зображень з більш ранніх прототипів, припустимо – античного часу. Внаслідок цього зовнішній вигляд інструментів має лише символічний зв’язок як з тими струнними інструментами, що згадані в біблійних текстах (давньоєврейські кіннор, невел та асор), так і з поширеними в Середньовіччі. Це обумовлює обмежені можливості використання подібних зображень як джерела для інструментознавчих досліджень. Лише починаючи з XIV ст., можна говорити про появу зображень реальних музичних інструментів, пов’язаних з музичною культурою певних регіонів.

На противагу цьому, у світських творах декоративно-ужиткового мистецтва реалістичні зображення музичних інструментів

характерні і для більш раннього часу. Ці зображення не можна однозначно атрибутувати як пов'язані з відтворенням постаті Давида-псалмоспівця. Натомість вони відображають традицію побутування конкретних типів музичних інструментів у Середньовіччі. Утім, оскільки регіон походження цих творів не завжди можна чітко визначити, їхнє використання для інструментознавчих досліджень припустимо лише з певними застереженнями.

ЛІТЕРАТУРА

Амфилохий архим. О славянской Псалтири XIII–XIV вв. библиотеки А. И. Хлудова // **Древности. Труды Московского археологического общества.** Москва, 1873. Т. 3.

Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. 988–1988: Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. Київ, 1988.

Вздорнов Г. Исследование о Киевской Псалтири. Москва, 1978.

Гладкая М. С. Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: опыт комплексного исследования: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. искусств.: спец. 17.00.04 “Изобразительное и декоративно-прикладное искусство и архитектура”. Москва, 2006.

Гуревич Ф. Д. Раскопки в Новогрудке (1960–1961 гг.) // **Краткие сообщения Института археологии.** Москва, 1963. Вып. 96.

Гуревич Ф. Д. Изображения музыкантов Древней Руси // **Советская археология.** Москва, 1965. № 2.

Даркевич В. П. Образ царя Давида во владими́ро-суздальской архитектуре // **Краткие сообщения Института археологии.** Москва, 1964. Вып. 99.

Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Москва, 1975.

Зінків І. Давньослов'янські ліроподібні гусли VI–XIV ст.: проблеми генези та пошуки вихідного прототипу // **Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.** Львів, 2006. Вип. 10.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. Київ, 1996.

Киевская Псалтирь 1397 г. из Гос. Публ. б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (ОЛДП. Ф. 6). Факсимильное издание. Москва, 1978.

Колчин Б. А. Музыкальные смычковые инструменты древнего Новгорода // **Славяне и Русь.** Москва, 1968.

Коляда Е. И. **Музыкальные инструменты в Библии.** Москва, 2003.

Лазарев В. Н. **История византийской живописи.** Москва, 1986.

Лифшиц Л. И. Белокаменная резьба северо-восточной Руси // **История русского искусства.** Т. 2. Ч. 2.: Искусство второй половины XII века. Москва, 2015.

Лихачева В. Д. **Византийская миниатюра.** Москва, 1977.

Маршак Б. И. **История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности.** Санкт-Петербург, 2017.

Новаковская-Бухман С. М. Царь Давид в рельефах Дмитриевского собора во Владимире // **Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: искусство и культура.** Санкт-Петербург, 2002.

Петров В. В. Киннор, кифара, псалтерий в иконографии и текстах (к истолкованию одной англо-саксонской глоссы) // **Интеллектуальные традиции античности и средних веков.** Москва, 2010.

Преображенский А. С. Миниатюры Псалтири из ГИМ (Хлуд. 3): образ церкви и мотивы донаторской иконографии // **Лицевые рукописи XI–XVII веков. Проблемы и аспекты изучения: материалы научной конференции.** Москва, 2017.

Привалов Н. И. **Гудок – древнерусский музыкальный инструмент, в связи со смычковыми инструментами других стран.** Санкт-Петербург, 1904.

Раппопорт П. А. **Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников.** Ленинград, 1982.

Розов Н. Н. Еще раз об изображении скомороха на фреске в Мелетове. К вопросу о связях монументальной живописи с миниатюрой и орнаментом // **Древнерусское искусство. Художественная культура Пскова.** Москва, 1968.

Розов Н. Н. Музыкальные инструменты и ансамбли в миниатюрах Хлудовской (Русской) Псалтири // **Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции**. Москва, 1977.

Фаминцын А. С. Гусли – русский народный музыкальный инструмент. Санкт-Петербург, 1890.

Bernabò M. The Miniatures in the Rabbula Gospels. Postscripta to a Recent Book // **Dumbarton Oaks Papers**. 2014. Vol. 68.

Popova O. **Russian Miniatures of the 11th to the 15th Centuries**. Leningrad, 1975.

REFERENCES

Amfilokhiy Arkhim. (1873), “O slavyanskoy Psaltiri XIII–XIV vv. biblioteki A. I. Khludova”, *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, Vol. 3, Moscow, pp. 1–140. (In Russian).

Bibliya, abo Knyhy Svyatoho Pys'ma Staroho i Novoho Zapovitu. Iz movy davn'oyevreys'koyi y hrets'koyi na ukrayins'ku nanovo perekladena. 988–1988: Yuvilejne vydannya z nahody tysyacholittya khrystyianstva (1988), Kyiv. (In Ukrainian).

Vzdornov G. (1978), *Issledovaniye o Kiyevskoy Psaltiri*, Iskusstvo, Moscow. (In Russian).

Gladkaya M. S. (2006), *Rel'yefy Dmitriyevskogo sobora vo Vladimire: opyt kompleksnogo issledovaniya*. Avtoref. Diss. na soiskaniye uch. stepeni kand. iskusstv, Maks Press, Moscow. (In Russian).

Gurevich F. D. (1963), “Raskopki v Novogrudke (1960–1961 gg.)”, *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, No. 96, pp. 51–4. (In Russian).

Gurevich F. D. (1965), “Izobrazheniya muzykantov Drevney Rusi”, *Sovetskaya arkheologiya*, No. 2, pp. 276–81. (In Russian).

Darkevich V. P. (1964), “Obraz tsarya Davida vo vladimiro-suzdal'skoy arkhitekture”, *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, No. 99, pp. 46–53. (In Russian).

Darkevich V. P. (1975), *Svetskoye iskusstvo Vizantii*, Iskusstvo, Moscow. (In Russian).

Zinkiv I. (2006), “Davn'oslov'yans'ki liropodibni husla VI–XIV st.: problemy genezy ta poshuky vykhidnoho prototypu”, in *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, No. 10, pp. 291–7. (In Ukrainian).

Ivakin H. Yu. (1996), *Istorychnyy rozvytok Kyeva XIII – seredyny XVI st.*, Naukova Dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Kiyevskaya Psaltir' 1397 g. iz Gos. Publ. b-ki im. M. E. Saltykova-Shchedrina v Leningrade (OLDP. F. 6). Faksimil'noye izdaniye, (1978), Iskusstvo, Moscow. (In Russian).

Kolchin B. A. (1968), “Muzykal'nyye smychkovyye instrumenty drevnego Novgoroda”, in *Slavyane i Rus'*, Nauka, Moscow, pp. 66–71. (In Russian).

Kolyada E. I. (2003), *Muzykal'nyye instrumenty v Biblii*, Kompozitor, Moscow. (In Russian).

Lazarev V. N. (1986), *Istoriya vizantiyskoy zhivopisi*, Iskusstvo, Moscow. (In Russian).

Lifshits L. I. (2015), “Belokamennaya rez'ba severo-vostochnoy Rusi”, in *Istoriya russkogo iskusstva*, No. 2, Vol. 2: Iskusstvo vtoroy poloviny XII veka, Iskusstvo, Moscow, pp. 356–431. (In Russian).

Likhacheva V. D. (1977), *Vizantiyskaya miniatyura*, Iskusstvo, Moscow. (In Russian).

Marshak B. I. (2017), *Istoriya vostochnoy torevniki III–XIII vv. i problemy kul'turnoy preyemstvennosti*, Akademiya issledovaniya kul'tury, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Novakovskaya-Bukhman S. M. (2002), “Tsar' David v rel'yefakh Dmitriyevskogo sobora vo Vladimire”, in *Drevnerusskoye iskusstvo. Vizantiya, Rus', Zapadnaya Evropa: iskusstvo i kul'tura*, Dmitri Bulanin, Sankt-Petersburg, pp. 172–86. (In Russian).

Petrov V. V. (2010), “Kinnor, kifara, psalteriy v ikonografii i tekstakh (k istolkovaniyu odnoy anglo-saksonskoy glossy)”, in *Intelektual'nyye traditsii antichnosti i srednikh vekov*, Krug, Moscow, pp. 589–714. (In Russian).

Preobrazhenskiy A. S. (2017), “Miniatyury Psaltiri iz GIM (Khud. 3): obraz tserkvi i motivy donatorskoy ikonografii”, in *Litsevye rukopisi XI–XVII vekov. Problemy i aspekty izucheniya: materialy nauchnoy konferentsii*, Moscow, pp. 33–86. (In Russian).

Privalov N. I. (1904), *Gudok – drevnerusskiy muzykal'nyy instrument, v svyazi so smychkovymi instrumentami drugikh stran*, Tipografiya I. N. Skorokhodova, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Rappoport P. A. (1982), *Russkaya arkhitektura X–XVIII vv. Katalog pamyatnikov*, Nauka, Leningradskoye otdeleniye, Leningrad. (In Russian).

Rozov N. N. (1968), “Eshche raz ob izobrazhenii skomorokha na freske v Meletove. K voprosu o svyazyakh monumental’noy zhi-vopisi s miniaturyoy i ornamentom”, in *Drevnerusskoye iskusstvo. Khudozhestvennaya kul’tura Pskova*, Nauka, Moscow, pp. 85–96. (In Russian).

Rozov N. N. (1977), “Muzykal’nyye instrumenty i ansambli v miniaturakh Khludovskoy (Russkoy) Psaltiri”, in *Drevnerusskoye iskusstvo. Problemy i atributsii*, Nauka, Moscow, pp. 91–105. (In Russian).

Famintsyn A. S. (1890), *Gusli – russkiy narodnyy muzykal’nyy instrument*, Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Bernabò M. (2014), “The Miniatures in the Rabbula Gospels. Postscripta to a Recent Book”, in *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Harvard University, Washington, pp. 343–58.

Popova O. (1975), *Russian Miniatures of the 11th to the 15th Centuries*, Aurora Art Publishers, Leningrad.

О. О. Дядечко

**НА ЧОМУ ГРАВ ЦАР ДАВИД?
(ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ
В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МИСТЕЦТВІ)**

У статті аналізуються пам’ятки іконографії, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва із зображенням царя Давида в образі музиканта. У текстах Старого Завіту частково збереглися описи інструментів, на яких з юного віку практикував гру цар Давид. Це давньоєврейські кіннор та невел (асор). Із появою перекладів текстів давньоєврейської Біблії грецькою мовою та латинню (Септуагінти та Вульгати) відбувається істотне заміщення цих понять новою грецькою назвою “псалтерій” (“псалтир”), що часто вживається як загальна для безгрифових струнно-щипкових інструментів (ліроподібних та арфоподібних). У візантійському мистецтві постать царя Давида в образі музиканта часто зображували на мініатюрах ілюмінованих рукописних книг (Хлудівського Псалтиря (грец 129д), Паризького Псалтиря (гр. 139) тощо). З поширенням християнства подібні зображення набувають популярності і на східнослов’янських землях. У східних слов’ян псалтерій ототожнюється з гуслеми-псалтирем, що були у вжитку в добу Середньовіччя. У руках біблійного персонажа царя Давида ці музичні інструменти представлені на мініатюрах ілюстрованих Псалтирів (Київський

Псалтир, Хлудівський (Симоновський) Псалтир № 3), білокам'яному декорі храмів (церква Покрова на Нерлі, Дмитріївський собор у Володимирі) та у творах декоративно-ужиткового мистецтва (коповушка з давньоруського Новогрудка, срібна чаша зі скарбу, знайденого в Чернігові). Зазначені зображення ілюструють сформовану в добу Середньовіччя певну традицію копіювання та відтворення музичних інструментів із використанням більш ранніх зразків та прототипів. Характерними для таких зображень є схематичність та віддаленість від реальних інструментів, що побутували в середньовічній музичній культурі Європи.

Ключові слова: цар Давид, музичні інструменти, псалтир, псалтерій, музична культура Середньовіччя

Стаття надійшла до редакції 17.08.2020